

Tartu Ülikool
Sotsiaalteaduste valdkond
Psühholoogia instituut

Madli Kuus

Eesti keskkoolilõpetajate karjäärivalikud ja valikuga seostuvad tegurid
Uurimistöö

Juhendaja: Triin Liin

Läbiv pealkiri: Lõpetajate valikud ja seosetegurid

Tartu 2021

Kokkuvõte

Uurimistöö eesmärk oli fikseerida Eesti keskkoolilõpetajate karjäärivalikud 2021. aastal ja leida karjääriplaanidega seostuvad tegurid. Andmeid kogusime veebipõhise küsimustiku teel (n = 215). Andmeanalüüsi käigus selgus, et suurim osa lõpetajatest soovis jätkata Eesti kõrgkoolis. Kõige vähem-populaarne valik oli välisriiki tööle suundumine. Mida rohkem on koolilõpetaja unistustega seonduvaid tegevusi teinud, seda varem on abiturientid jõudnud karjääriideeni ning seda põhjalikumad on nende plaanid. Statistilise olulisuse piirile jäi ka karjäärivaliku seos abiturientide keskmise hindega. Statistilise olulisuseta jäi lähedaste suhtumise tähtsus. Seega on abiturientide karjääriplaanidega seotud pigem endast olenevad asjaolud, mitte teiste inimeste räägitu.

Märksõnad: karjääriplaneerimine; abiturium; valikutega seostuvad tegurid

CAREER CHOICES AND RELATIVE FACTORS OF ESTONIAN HIGH SCHOOL GRADUATES

Abstract

The research aimed to identify the career choices of Estonian high school graduates in 2021 and to find factors related to plans. Data was collected through an online questionnaire (n = 215). The majority of graduates wanted to continue their studies at an Estonian university. The least popular choice was to go work abroad. The more activities related to career choice have been practiced, the earlier the idea was reached and the more certain it was. The relationship between the choice and the average grade remained on the border of statistical significance. The importance of the attitude of relatives remained statistically insignificant. The career plans of high school graduates are related to their circumstances rather than to what other people have to say.

Keywords: career planning; grade twelve; factors related to career choices

Sissejuhatus

Pärast keskkooli lõpetamist tuleb noorel täiskasvanul teha valikud, millest sõltub edasine karjäär ning selle tähtsa otsuse langetamise edukusega võivad seostuda mitmed erinevad tegurid. Viimane suurem uuring lõpetajate plaanidest viidi Eestis läbi juba mõne aja eest (Mägi & Nestor, 2012) ning kuna viimaste aastate jooksul on maailmas toimunud mitmeid suuri muutusi, on oluline kaardistada Eesti keskkoolilõpetajate karjäärivalikud käesoleval hetkel. Karjäärivalikute ja sellega seostuvate tegurite tundmine aitab paremini mõista, kuidas toetada koolilõpetajaid neile parimate otsuste langetamisega ning võib anda informatsiooni, kas on tarvis mõningaid valikuid teistest enam populariseerida. Varasemates uuringutes on küll laialdaselt uuritud valikutega seostuvaid aspekte, kuid need tööd on peamiselt keskendunud just kõrgkoolile kui võimalikule karjäärivalikule (Brassai & Kiss, 2020; Leitão, Guedes, Yamamoto, & Lopes, 2013; Ober et al., 2020). Seetõttu on tähtis luua uuring, mis kajastaks lisaks kõrgkoolis õppimisele ka teisi võimalikke karjääriideid ning nendega seostuvaid tegureid.

Karjäärivalikuid võib olla erinevaid, kuid varasemalt on Eestis kõige populaarsem olnud siiski haridustee jätkamine kõrgkoolis. 2011. aastal Eestis läbi viidud uuringu kohaselt soovisid 70% kõigist gümnaasiumilõpetajatest jätkata haridusteed Eesti ülikoolis, 11% tahtsid omandada kõrgharidust välismaal, 7% jätkata õpinguid kutsekoolis ja tööleminekust unistasid 6% ning vahe-aastast 5% lõpetajatest (Mägi & Nestor, 2012). Võrdluseks Rumeenias korraldatud uuring, kus selgus, et 51,6% keskkoolilõpetajatest soovis jätkata õpinguid, 12,1% õppida ning samaaegselt ka töötada, ainult tööst unistajad soovisid 6,9% leida ametikoha Rumeenias ja 12,8% tahtsid minna tööle välisriiki ning 11,6% polnud otsust veel langetanud (Brassai & Kiss, 2020). Kutsekeskharidusega õpilaste seas on leitud teistsuguseid tulemusi, näiteks on nende seas töötamine ja kutsekoolis õppimine populaarsemad kui üldkeskharidusega lõpetajate seas (Brassai & Kiss, 2020; Mägi & Nestor, 2012). Vastupidiselt varasematele uuringutele toob Eesti haridusvaldkonna arengukava välja kitsaskoha, mille järgi jätkab õpingutega liiga vähe keskkoolilõpetajaid, põhjustades madala haridustasemega inimeste osakaalu kasvamist (Haridus- ja Teadusministeerium, 2020). Üldiselt takistavad populaarseima valiku ehk ülikoolihariduse kasuks otsustamist neli tegurit, milleks on kõrgkooliga seotud identiteedi puudumine, eluolud (rahalised kohustused), akadeemilise ettevalmistuse tajutav puudumine ning alternatiivsete karjäärivalikute tegemine (Ober et al., 2020). Tuginedes varasematele uuringutele, on lõpetajate peamine soov siiski haridustee

jätkamine, vähem-menuskas on aga tööleminek või vahe-aasta võtmine, kuid õpingute jätkamise osakaal pole Eesti Haridus- ja Teadusministeeriumi hinnangul siiski piisav.

Riigile on tähtis, et koolilõpetajad valiksid võimalikult erinevaid erialasid, et ei tekiks puudust vajaliku kvalifikatsiooniga töötajatest. Mägi ja Nestori (2012) uuringus olid populaarseimad kõrgkooli erialad Eestis 2011. aastal õigus-, majandus- ja riigiteadus. Aastal 2020 esitati enim avaldusi IT süsteemide arendusega seotud erialadele, arstiteadusesse, psühholoogiasse ja äridusse (SAIS, 2020, viidatud Ojamets & Oidermaa, 2020 kaudu). Kõige vähem-menuskad olid ülikoolierialadest 2011. aastal info- ja geenitehnoloogia ning 2020. aastal ehitiste projekteerimine ja ehitusjuhtimine (Mägi & Nestor, 2012; SAIS, 2020, viidatud Ojamets & Oidermaa, 2020 kaudu). Järgneva 15 aasta Eesti haridusvaldkonna arengukava murekoht on kvalifitseeritud õpetajate puudus, muutes selle prioriteetseks erialaks (Haridus- ja Teadusministeerium, 2020). Samuti väärtustatakse praegu innovaatilisi digilahendusi ja õppevara asja- ning ajakohast arengut (Haridus- ja Teadusministeerium, 2020) ning see kattub 2020. aasta IT süsteemidega seotud erialade menukusega (SAIS, 2020, viidatud Ojamets & Oidermaa, 2020 kaudu). Küll aga vajab pedagoogitöö suuremat populariseerimist, et tagada pädevate õpetajate osakaal Eesti riigis. Praeguses Eestis esineb osaline kooskõla koolilõpetajate karjäärivalikute ja tööturu vajadustega, kuid tõdetakse ka vajaliku kvalifikatsiooniga töötajate puudust.

Probleemiks on noorte väljaränne Eesti riigist. Murelikuks muudab aspekt, et 25% välismaal õppinud noortest loodavad jääda sellesse riiki ka tööle (OECD, 2011), mis vähendab Eestis professionaalide arvukust. Inglismaa on populaarseim sihtriik, kus Eesti abiturientid soovivad kõrgharidust omandada (OECD, 2020), kuid võib juhtuda, et nad jäävad sellesse riiki ka pärast kooli lõppu. Keskkoolilõpetajaid ajendab välismaale õppima kogemuste soov, väidetav madal Eesti õppekvaliteet (Mägi & Nestor, 2012) ning välisriikide atraktiivsus (Pungas, Täht, Realo, & Tammaru, 2015). Eestlastest koosnevas valimis selgus, et kalduvus omandada haridust välisriigis on eesti emakeelega õppijate puhul väiksem kui nende puhul, kelle esimene keel pole eesti keel (Pungas et al., 2015). Ka tööleminekust unistajad soovisid leida töö pigem mujal kui koduriigis ning seda juba palgaküsimustest tingituna (Mägi ja Nestor 2012). Seega on Eestis populaarseimate erialade jaotus aastate jooksul muutunud, mis justkui võiks tagada laialdase kvalifikatsiooniga töötajate olemasolu, kuid välisriikide menokus viib potentsiaalsed talendid siiski minema.

Abiturientide karjäärivalikutega seostuvad erinevad asjaolud. Ameerikas ja Brasiilias korraldatud uuringute kohaselt on peamiseks koolilõpetajate plaanidega seostuvaks teguriks perekonna sissetulek (Leitão et al., 2013; Ober et al., 2020). Sellest sõltub, kas

keskkoolilõpetajal on võimalik minna ülikooli, võtta vahe-aasta või tuleb rahateenimise eesmärgil suunduda tööle (Leitão et al., 2013). Kõrgema sissetulekuga perede lapsed kipuvad valima erialasid, kuhu on suure konkurentsi või sisseastumiskatsete tingimuste järgi keerulisem sisse saada (Leitão et al., 2013). Lisaks on karjäärivaliku tegemisel oluline osa saavutusmotivatsioonil (*value-expectancy theory*) ehk kui oluliseks ja tõenäoliseks peetakse soovitud tulemuseni jõudmist ja milline on uskumus enda oskustesse (Jansen, Becker, & Neumann, 2021). Selle kohaselt võib piisata karjääriplaani muutumiseks õpilase uskumusest oma võimetesse (Brassai & Kiss, 2020; Jansen et al., 2021; Ober et al., 2020). Seos on ka keskkoolis pakutavatel valikainetel, huviringidel ja klassisuunal, mis võivad õppuri huvi vastavate ainete suhtes suurendada (Jansen et al., 2021). On leitud, et reaalinetele keskendumine keskkoolis on seotud suurema tõenäosusega töötada tulevikus reaalinena seotud erialal (Sasson, 2021). Seega on karjäärivalikuga seostuvad tegurid nii sotsiaalmajanduslik staatus, saavutusmotivatsioon, valikained kui ka klassisuund.

Kõrgem õppeedukus on kõrghariduse omandamise soovi alus (Allensworth & Clark, 2020; Koçak et al., 2021). Koolitulemusi peetakse usaldusväärseks analüüsialuseks, kuna hindeid pannakse pika perioodi jooksul, sõltudes akadeemilistest teadmistest, käitumisest, oskustest, õpilase vaevast ning hindeid panevad mitmed erinevad õpetajad (Brookhart et al., 2016). Parem tajutud akadeemiline võimekus on seotud sooviga minna ülikooli nii Hiina, Jaapani, Lõuna-Korea kui ka Ameerika valimis (Koçak et al., 2021). Paremad hinded näitavad ka suuremat valmisolekut kõrgkoolis jätkamiseks (Allensworth & Clark, 2020). Need 9. klassi õpilased, kellel on reaalinetes kõrgem keskmine hinne või üldiselt paremad tulemused, võrreldes teiste õppeainetega, soovivad hiljem pigem õppida reaalinetega seotud erialal (Sahin, Ekmekci, & Waxman, 2018). Lisaks tõstavad head hinded usku kõrgete oluliste testitulemuste saavutamisesse (Jansen et al., 2021; Koçak et al., 2021). Sellised tähtsad testid võivad Eestis olla võrreldavad riigieksamiga, mille sooritamine oli enne 2020. aastat kohustuslik gümnaasiumi lõpetamise tingimus (Haridus- ja Teadusministeerium, s.a). 59% abiturientidest peavad oma valikute peamiseks seoseteguriks loodetavaid tulemusi riigieksamil ning 53% peavad selleks varasemat õppeedukust (Mägi & Nestor, 2012). Nüüd, mil enam riigieksam kohustuslik pole, võib see muuta lõpetajate valikuid. Keskmine hinne keskkoolis võib ennustada karjäärivalikut ning paremad tulemused juba põhikooliastme reaalinetes võivad olla seotud täpsema erialaga, mida ülikoolis õppima hakatakse.

Abiturientide valikutega seostuvad ka lähikondsete suhtumine karjääriplaani ja üldine ühiskonna kajastus. Lapsed võtavad oma vanemate arvamused ja seisukohad enamasti omaks (Koçak et al., 2021). Türgi valimiga leiti, et lähedaste positiivne suhtumine karjääriplaani

võib muuta abiturienti oma otsuses kindlamaks ja aitab selle paremini läbi mõelda (Koçak et al., 2021). Seevastu on nii Türgi, Bulgaaria, Itaalia, Malta ja Rumeenia valimiga leitud, et lähedaste surve ja probleemid koduste kui ka õpetajatega suunavad õpilasi kooli liiga vara pooleli jätma, mis näitab lähedaste tähtsuse varjukülgi (Bademci et al., 2020). Leidub ka uuringuid, mille kohaselt ei ole lähedaste suhtumisel osatähtsust (Sasson, 2021). Keskkonnast tulenevalt võib seostuda karjääriotsus positiivselt pedagoogide suhtumisega: kui õpilast sümpatiseerib mingi talle meeldiva õppeaine õpetaja, siis võib see eriala teda rohkem köita (Brassai & Kiss, 2020). Vastuoluliste tulemuste tõttu on tähtis selles valdkonnas selgusele jõuda ja seda edasi uurida. Praegugi peetakse osasid erialavalikuid stigmatiseerituks. Haridus- ja Teadusministeerium (2020) on toonud välja Eesti kodanike poolse kutsehariduse madala väärtustatuse. Ilmneb, et ka lapsevanemad ja pedagoogid soosivad pigem kõrgkoolis jätkamist ning kutsekooli soovitab oma järeltulijatele vaid 14% lapsevanematest (Accaro Solutions OÜ, 2018). Seda, et lõpetaja võtab kuulda oma tulevikuplaanidega seostuvat lähedaste arvamust, võib näidata ka kutsehariduse kasuks otsustajate minimaalne arvukus (Mägi & Nestor, 2012). Meedia roll ja pidev eriala kajastus võivad tõsta abiturientide julgust stereotüpiseeritud erialast rääkida ja seda õppida (Ray, Bala, & Dasgupta, 2019). Seetõttu võib oletada, et 2021. aastal leidub kutseharidusest unistajaid rohkem kui kümme aastat tagasi, sest Eestis on koolidesse sisseastumise perioodil nii internetis, teles kui ka raadios reklaamid, mis seostavad kutseharidust mitmekesiste teadmiste ja töövõimalustega. Oma karjäärivaliku teostamine välismaal võib olla raskendatud laialdase koroonaviiruse leviku ja Inglismaa kui varasemalt populaarse sihtkoha (OECD, 2020) muutunud olukorra (Brexit'i vastuvõtmine) tõttu. Seega on aastate jooksul erialavalikud meedia toel ning võimalusedki maailma muutunud olukorrast tingituna teistsugused ning lõpetajatel lasub ka surve valida erialasid, mis on kooskõlas ühiskondlike vaadetega.

Keskkoolilõpetajad pole oma erialavalikutes kindlad. Väidetavalt on õpilased nõus oma soove ja eesmärke muutma vastavalt võimalikule tulevikus saadavale palganumbrile (Penny Wan, Wong, & Kong, 2014). Kõrgest palgast unistajad ei vali madala sissetuleku tõttu hotellindus- ega turismialaseid erialasid (Penny Wan et al., 2014). Järelikult esineb kalduvus seada rahalist väärtust ettepoole oma unistustest. Sageli on abiturientid nõus valida eriala, kuhu on lihtsam sisse saada ja sellega jäetakse vahele võimalus teha katsed oma unistuste erialale mujal koolis (Mägi & Nestor, 2012). Inimesed pole isegi keskkoolijärgselt õppima asudes kindlad, mida nad täpselt saavutada tahavad või miks nad just seda eriala on õppima läinud (Kinash, Crane, Capper, Young, & Stark, 2017). Oma unelmate erialal õppimine ja töötamine on aga väga väärtusliku tähendusega, sest töö kui kutsumuse teooriale (*work as*

calling theory) toetudes on oma kutsumuse järgijad õnnelikumad, parema tervisega, rahulolevamad ja tööle pühendunumad (Duffy, Dik, Douglass, England, & Velez, 2018; Ober et al., 2020). Samas kui need, kes jätavad oma unistused tagaplaanile ja otsustavad lihtsama variandi kasuks, mis eeldab mõne teise eriala valimist, kahetsevad pikalt kutsumuse järgimata jätmist ning kogevad stressi, mis tuleneb proovimisest tegeleda kutsumusega väljaspool tööd (Berg, Grant, & Johnson, 2010). See teeb kutsumuse järgimata jätmise probleemiks, mis võib kaasneda sellega, kui oma erialavalikus ei olda veendunud või ollakse lihtsusest tingituna valmis otsustama mõne teise plaani kasuks.

Varasemate uuringute kohaselt on võimalik karjääriideedes kindlustunnet saavutada paari olulise aspekti arvestamisel. Ameerikas soovitatakse gümnaasiumiõpilastel leida koht, kus saaks mõttesolevat plaani praktiseerida: leida sellega seostuv suvetöö või kogeda karjääriplaani sobilikkust läbi vabatahtlikutöö (Torpey, 2015). Leitu võib viidata sellele, et olemasolevad keskkonnaressursid ning kogemuste saamine on õpilaste jaoks siiski ebapiisavad, kuna paljud abiturientid on oma plaanides ebakindlad, vajades mingil viisil tulevikuplaani läbikatsetamist (Xiao, Newman, & Chu, 2016). Samas on selgunud, et need, kes on juba pikalt uskunud, et soovivad jätkata oma õpinguid kõrgkoolis, saavutavad ka kõrgema skoori karjääriplaneerimise skaaladel ning on oma plaanide suhtes enesekindlamad (Xiao et al., 2016). Varasemaid kogemusi peetakse isegi peamiseks keskkondlikuks faktoriks, mis karjäärivalikuga seostub (Sasson, 2021). Valikutes ollakse kindlamad ka üleüldiselt kõrgema enesekindluskoori korral (Schulz & Thöni, 2016). Kui keskkoolilõpetaja on saanud oma tulevikuplaane juba varasemalt rakendada ning plaanile pikemalt mõelda, võib see seostuda Heckhauseni ja Schulzi (1995) eluea kontrolliteooriaga (*life-span theory of control*). Selle teooria kohaselt käivitatakse eesmärgi valimishetkel konkreetne kontrollstrateegiate kogum ehk mida rohkem ollakse valmis aega ja pingutust panustama, seda tõenäolisemalt jõutakse ka eesmärgi saavutamiseni. Seetõttu tuleb oluliseks pidada aega, millal lõpetaja on enda unistustega seonduvad ideed paika pannud ja milliseid karjäärivalikuga seostuvaid tegevusi varasemalt rakendanud.

Praeguse töö põhieesmärk on kaardistada veebipõhise küsimustikuga Eesti keskkooli 12. klassi õpilaste karjäärivalikud 2021. aastal ja leida sellega enim seostuvad tegurid. Kuigi karjäärivalikud ei pruugi tegelikkuses realiseeruda, on valikute uurimisel võimalik hinnata, kas Eesti on rikastatud noortega, kellel on võimalikult heterogeensed karjääriplaanid ning millised on karjääriplaanidega seostuvad asjaolud. Ka varasemalt on koolilõpetajate karjäärivalikute fikseerimiseks kasutatud vähemalt ühe osana küsimustikke, mis tagavad anonüümsuse ja suurendavad tõenäosust ausalt vastata (Brassai & Kiss, 2020; Jansen et al.,

2021; Koçak et al., 2021; Leitão et al., 2013; Mägi & Nestor, 2012; Ober et al., 2020; Pungas et al., 2015; Sasson, 2021; Xiao et al., 2016).

Esimese hüpoteesi kohaselt eeldame, mida enam unistusega seonduvaid tegevusi on varasemalt rakendatud, seda põhjalikumaks hindavad abiturientid oma karjääriideed (Xiao et al., 2016). Teise hüpoteesina usume, mida enam unistustega seonduvaid tegevusi on varasemalt rakendatud, seda varem on jõutud karjääriideeni (Heckhausen & Schulz, 1995; Xiao et al., 2016). Kolmanda hüpoteesi kohaselt eeldame, et jõukamast perest pärit abiturientid valivad mõne muu karjääriplaani, mitte ei suundu tööle (Leitão et al., 2013; Ober et al., 2020). Neljanda hüpoteesi kohaselt usume, et keskmine hinne on kõrgem nende seas, kes soovivad õpinguid jätkata kõrgkoolis (Allensworth & Clark, 2020; Koçak et al., 2021). Viienda hüpoteesina eeldame, et need lõpetajad, kes on rohkemate inimestega oma tulevikuplaanidest rääkinud, hindavad oma plaane põhjalikumaks ja usuvad rohkem plaanide saavutamisesse (Brassai & Kiss, 2020; Koçak et al., 2021).

Meetod

Valim

Moodustasime klastervalimi Eesti gümnaasiumite loetelu (Eesti, s.a) järgi vastavalt sellele, et igast maakonnast satuks uuringusse kaks kooli (v.a Hiiumaa, kus ongi ainult üks gümnaasium), et suurendada tõenäosust saada tagasi rohkem täidetud ankeete. Samuti kaasati andmekogumisse Tallinna Prantsuse Lütseumi õpilane Carmen Lindström, kes aitas küsimustikku oma kooli abiturientideni viia. Töö suuruse piirangut arvestades jätsime välja vene õppekeelega koolid ja kutsekeskharidusega lõpetajad, kuna varasematest uuringutest (Accaro Solutions OÜ, 2018; Brassai & Kiss, 2020; Haridus ja Teadusministeerium, 2020; Mägi & Nestor, 2012; OECD, 2011; OECD, 2020; Pungas et al., 2015) selgus, et nende tulemused võivad anda täiesti erineva ülevaate ning vajaksid eraldi analüüsimist. Andmeanalüüsist pidime välja jätma abiturientid, kelle karjäärivalik oli minna tööle, sest neid oli analüüsis arvestamiseks liiga vähe (Eestisse tööle soovisid minna 2 ja välisriiki 1 lõpetaja). Seega oli võrreldes töö aluseks oleva Mägi ja Nestori (2012) uuringuga valimit kitsendatud. Uuringu lõpliku valimi moodustasid Eesti üheksa erineva keskkooli 12. klassi õpilased. Küsimustiku täitmist alustasid 268 vastajat, kuid oli poolelijätjaid ja alaealisi, kelle eestkostjad ei edastanud digiallkirjastatud luba uuringus osalemiseks. Lõplikku valimisse jäid 215 abiturienti (neist 137 ehk 63,72% naised ja 78 ehk 36,28% mehed). Valimi keskmine vanus oli 18,06 (SD = 0,27) eluaastat.

Metoodika

Uuringut käsitletava andmestiku kogumiseks koostasime küsimustiku (Lisa 1) LimeSurvey keskkonnas ning edastasime valimisse osutunud õppeasutustele meili teel. Küsimustiku koostamisel võtsime eeskju Mägi ja Nestori (2012) korraldatud uuringust, kuid laiendasime enda küsimustikku selliselt, et saada teavet ka teistes varasemates töödes oluliseks osutunud seoseteguritest. Kogusime lisainformatsiooni, sest peamiselt olid varasemad uuringud keskendunud kõrgkoolile kui põhilisele karjäärivalikule ning selle taustal polnud kuigi palju teisi valikuid ega seonduvaid asjaolusid registreeritud. Samuti võivad karjäärivalikud olla maailma muutunud olukorrast tingituna teistsugused, mistõttu vajaks töö aluseks olev uuring täiendustega kordust. Leidus aspekte, mida me võrreldes töö aluseks oleva uuringuga oma töös ei kasutanud ning seda just töö kitsendamise eesmärgil. Näiteks ei kasutanud me personaalintervjuud ega järelküsitlust. Seega oli praegune uurimistöö Mägi ja Nestori (2012) uuringu osaline, kuid mitte otsene kordamine. Eeskujuks oleva töö küsimusi kohandasime vastavalt meie uurimistöö eesmärkidele. Töö suuruse piirangut arvestades jätsime osad meie küsimustikus olnud küsimused andmeanalüüsist välja ning keskendusime nendele, mis olid praeguse töö seisukohast esmatähtsad. Välja jätsime soerinevuste, suuremate ja väiksemate asulat võrdluse ning lemmiku ja vähem-lemmiku õppeainega seonduvad küsimused. Lisaks ei teinud me andmeanalüüsi infole, millised on täpsemad erialavaldkonnad, tagavaraplaanid, vahe-aastal planeeritavad tegevused, välisriiki tööle/õppima minemise põhjused ja täpsem riik, kuhu soovitakse suunduda ning tegevused, mida plaanitakse teha siis, kui lähedane ei kiida valikuid heaks. Viimased jätsime välja gruppide suuruse tõttu, kuna me ei saanud teha kõikide gruppide vahelisi võrdlusi. Samuti soovisime vähendada kirjeldava statistika osakaalu.

Küsimustik sisaldas peamiselt suletud, aga ka mõnd avatud küsimust. Kõigile vastamiseks oli kokku 22 küsimust ning küsimuste koguarv sõltus õpilase karjääriplaanist. Nende seas oli kaks vabatahtlikku vaba vastuseväljaga küsimust. Neist üks keskmise hinde fikseerimiseks, mida kõik õpilased ei pruugi teada. Sel juhul kompenseeris vastamata jätmise kolme Eesti haridussüsteemi endise riigieksami õppeaine koondhinde küsimine. Teine vaba vastuseväljaga oli vabatahtlik küsimus juhuks, kui õpilane soovis midagi omalt poolt veel lõpetuseks juurde lisada.

Küsimustik oli jaotatud kolmeks teemaplokiks. Esimeses teemaplokis kogusime üldandmeid nagu osalejate õppeasutus, sugu, vanus, õppekeel ja klassisuund. Teises plokis sõltusid küsimused peamisest lõpetamisjärgsest plaanist ehk sellest, kas abiturient soovis jätkata oma haridusteed, suunduda tööle või võtta aasta vabaks. Sellele järgnesid

karjääriplaanile toetuvad täpsustavad küsimused. Näiteks püüdsime saada informatsiooni sellest, mida abiturientid ise enda karjäärivalikutega enim seostuvateks asjaoludeks peavad või millised on nende tagavaraplaanid. Täpsustasime ka, millisesse riiki ja miks soovitakse tööle/õppima suunduda ning mida peetakse välisriiki minemise põhjusteks. Viimases plokis käsitleti võimalikke valikuga seostuvaid tegureid, usku tulevikuplaanide jõustumisse ja plaanide põhjalikkust. Näiteks uurisime leibkonna kuusissetuleku, koolihinnete ning lähikondsete suhtumise kohta. Plaanide põhjalikkuse taseme hindamiseks püüdsime saada informatsiooni sellest, kas õpilane oli käinud erialaga seonduvates huviringides, osalenud teaduskursustel, võtnud valikaineid, käinud töö- ja/või tudengivarjuks ning püüdsime teha kindlaks, millal on õpilane enda karjääriideeni jõudnud. Vastamist pooleli jätta ning hiljem jätkata polnud võimalik, seega tuli õppuril täita korraga terve ankeet.

Protseduur

Küsimustikud saatsime 2021. aasta septembris koolidele, kes nõustuse korral edastasid õppuritele üleskutse uuringus osalemiseks. Küsimustikule oli võimalik vastata 2021. aasta septembrikuu jooksul. Andmekogumisse kaasatud Tallinna Prantsuse Lütseumi õpilane kogus andmeid juurde 2021. aasta novembris. Nõusolekul täitsid lõpetajad veebipõhises keskkonnas küsimustiku, millele kulus kuni 15 minutit. Küsimustikku oli võimalik igal ajahetkel lõpetada.

Statistiline analüüs

Pärast andmekogumist teisaldasime LimeSurvey vormis küsimustiku Microsoft Excelisse ning sealt edasi viisime andmed JASP-i. Statistilise olulisuse nivooks võtsime $p < 0,05$. Andmeanalüüsi läbi viies arvestasime normaaljaotuslikkust järsakusastme ja asümmeetriakordaja põhjal (normaaljaotuslik kui tulemus on vahemikus -1;1). Valisime liberaalsema võimaluse normaaljaotuslikkuse hindamiseks, sest valim ei olnud nii väike, et oleksime pidanud seda tegema Shapiro-Wilki testi järgi. Andmeanalüüsist saadud tulemused oleme esitanud kahe komakohaga, välja arvatud olulisuse nivoo p väärtused.

Karjääriplaani arvestasime lisaks Eesti kõrgharidusele, Eesti tööle, Eesti kutseharidusele, vahe-aastale, välisriigi kõrgkoolile ja välisriigi tööle juurde ka plaani minna kaitseväge ja variandi, mille kohaselt pole otsust veel langetatud. Võtsime viimased kaks valikut juurde, kuna need olid kaks põhilist vastusevarianti, mis sisestati vastuse „muu“ täpsustuseks. Hii-ruut testiga püüdsime leida seost karjääriplaani ja subjektiivselt hinnatud võimalike seosetegurite vahel.

Andmeanalüüside korraldamiseks tegime uute muutujatena summaarse skoori juba praktiseeritud unistustega seonduvatest tegevustest (osalenud ülikoolide poolt pakutavatel unistuste ametikohaga seonduvatel teaduskursustel, käinud unistustega seonduvas huviringis, võtnud unistustega seonduvaid valikaineid, juba töötanud unistuste ametikohal, käinud unistustega seonduva eriala töö- ja/või tudengivarjuks) ja lähedastega vesteldud inimeste koguarvust (kas on rääkinud tulevikuplaanidega seonduvatel teemadel sõprade, perekonna, teiste lähedaste, õpetajate ja/või nõustamiskeskustega). Lõime summaarsed skoorid, et saaksime neid andmeid dispersioonanalüüsis rakendada. Lisaks tegime muutuja keskmise hinde jaoks, kuhu arvestasime koheselt sisse nende keskmised, kes edastasid selle vaba vastuseväljaga küsimuses, kuid selle vastuse puudumisel arvutasime Excelis kolme varasema riigieksami õppeaine keskmiste hinnete põhjal nende võimaliku keskmise hinde. Kontrollimaks meie keskmise hinde muutuja usaldusväärsust, tegime korrelatsioonanalüüsi teiste raporteeritud hinnetega (eesti keel, matemaatika, inglise keel). Lineaarse seose rikkumise tõttu kasutasime korrelatsiooni raporteerimiseks Spearmani ρ 'd.

Tahtsime teha T-testi, et saada teada, kas jõukamast perest pärit õpilased plaanivad pigem võtta vahe-aasta või lähevad õppima, mitte ei suundu tööle, kuid pidime selle hüpoteesi uurimise välja jätma, kuna meie andmetega ei olnud võimalik sellist analüüsi läbi viia. Töölesuundujaid oli kokku kolm, mida oli uurimiseks ja järelduste tegemiseks liiga vähe. Sellest olenemata kontrollisime kirjeldava statistika kaudu, kas abituriente leidis kõikidesse sissetulekute jaotustesse.

Normaaljaotuslikkuse rikkumise korral kasutasime ühesuunalise dispersioonanalüüsile (One-Way ANOVA) vastavat mitteparameetrilist Kruskal-Wallise H testi ja Dunn'i Post-Hoc analüüsi. Nimetatud teste kasutasime uurimaks järgnevaid erinevusi gruppide vahel: 1) unistustega seonduvate tegevuste koguarv seoses sellega, kui põhjalikult on lõpetajate enda hinnangul nende lõpetamisjärgsed valikud planeeritud; 2) unistustega seonduvate tegevuste koguarv seoses sellega, millisel ajahetkel jõuti karjäärideeni; 3) keskmine hinne seoses karjääriplaaniga.

Ühesuunalise dispersioonanalüüsi (One-Way ANOVA) testi viisime läbi järgnevate erinevuste uurimiseks: 1) summaarne skoor vesteldud isikutest seoses sellega, kui põhjalikult on abiturientide enda hinnangul plaanid tehtud; 2) summaarne skoor vesteldud isikutest seoses sellega, kui kindlad ollakse plaanide jõustumises. Nende gruppide erinevuste korral saime kasutada ühesuunalist dispersioonanalüüsi, sest kõik testi eeldused olid täidetud.

Uuringu eetiline külg

Käesolev töö ei vajanud eetikakomitee luba, kuna andmete kogumisel ei viidud läbi sekkumisi ega muutujatega manipuleerimist. Küll aga eeldas uurimistöö luba koolilt, mille õpilastelt andmeid sooviti ning alaealistelt vastuste kogumisel lisaks ka nende eestkostjatelt, kuid kuna ühegi alaealise vastaja eestkostjalt soovitud digiallkirjastatud luba ei saadud, pole ka töös alaealiste vastuseid kasutatud. Õpilaste osalemine uuringus oli vabatahtlik. Küsimustikest saadud andmeid polnud võimalik vastanud isikuga kokku viia ning töö andmeid ei jagatud kõrvalistele isikutele. Töö autor kasutas kogutud andmeid vaid uurimistöö koostamise eesmärgil. Pärast töö valmimist kogutud ankeedid kustutati. Seega oli tagatud vastajate anonüümsus ja konfidentsiaalsus.

Tulemused

Küsimustikuga selgitasime välja õpilaste konkreetsed tulevikuplaanid ehk kas ja kus soovib õppur haridusteed jätkata, suunduda tööle, võtta aasta vabaks, minna kaitseväge või polegi lõpetaja otsust veel langetanud. Lisaks otsisime seoseid juba rakendatud unistustega seotud tegevuste, plaanide põhjalikkuse ja plaanini jõudmise ajahetke, keskmise hinde, unistuse ja lähikondsete täiskasvanute suhtumise ning leibkonna sissetuleku ja edasise plaani vahel.

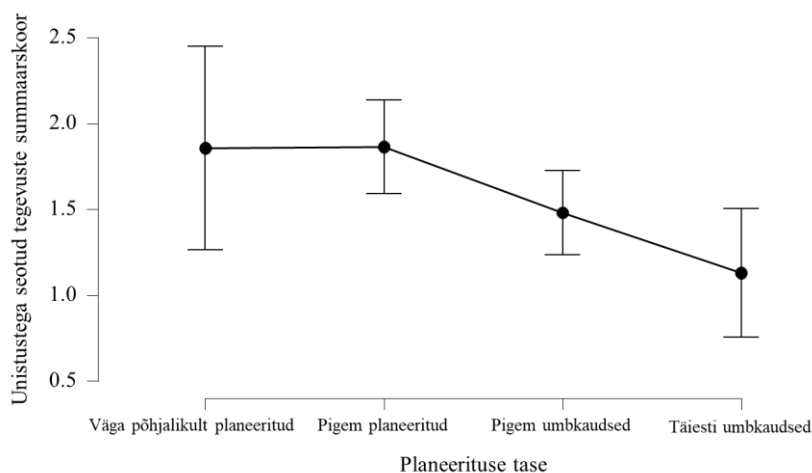
Karjääriplaanidest oli populaarseim Eesti kõrgkooli suundumine, kuhu soovisid minna 154 (70,64%) lõpetajat. Küll aga vastasid 17 (7,8%) abiturienti, et nad ei ole lõpetamisele järgnevat plaani veel teinud. Populaarsuselt järgmine oli välisriigi kõrgkooli suundumine, kuhu tahtsid minna 16 (7,34%) lõpetajat. 11 (5,05%) abiturienti soovisid aga võtta vahe-aasta, 9 (4,13%) plaanisid minna kaitseväge, 8 (3,67%) soovisid jätkata Eesti kutsekoolis ning 2 (0,92%) lõpetajat tahtsid minna tööle Eestis ja 1 tööle (0,46%) välisriigis. Ülejäänud andmeanalüüsis on tööst unistajad vähese populaaruse tõttu välja jäetud.

Hii-ruut testi järgi osutusid oluliseks lõpetajate enda hinnatud karjääriplaaniga seostuvateks teguriteks loodetavad tulemused riigieksamitel ($X^2(10, N = 215) = 28,774, p = 0,001$), peamiseks seoseteguriks peavad seda 58,61% lõpetajatest, ja praegune õppeedukus ($X^2(10, N = 215) = 19,166, p = 0,038$), mida peavad peamiseks seoseteguriks 49,77% lõpetajatest. Oluliseks ei osutunud meedia kajastus, koroonapandeemia levik, perekonna majanduslik seis, lähedaste suhtumine, õpilase teadmised ega oskused, suur konkurss unistuste erialale ega riigi poolt makstavad stipendiumid.

Sagedustabeli põhjal selgus, et iga sissetulekuvahemiku kohta leidis ka lõpetajaid. Lõpetajate jaotus leibkonna sissetulekute alusel on järgnev: alla 584€ kuus 8 (3,67%), 585-

1000€ kuus 17 (7,80%), 1001-1584€ kuus 42 (19,27%), 1585-2000€ kuus 61 (27,98%) ning rohkem kui 2000€ kuus 90 (41,28%) lõpetajat (siinkohal arvestatud sisse ka tööst unistajad).

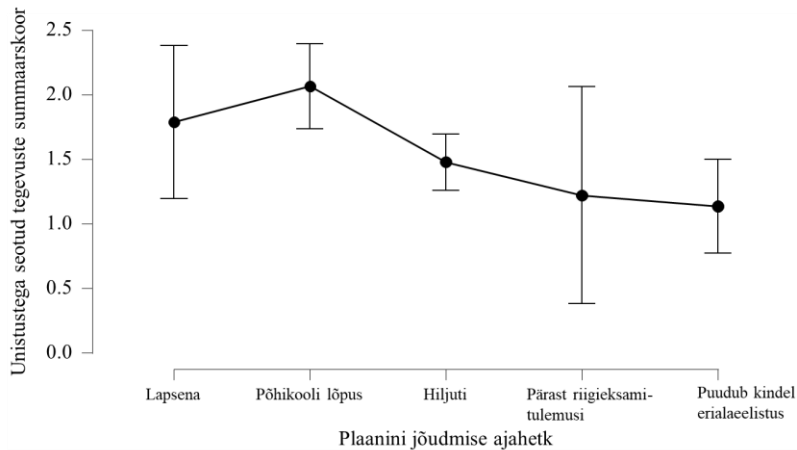
Ühesuunalisele dispersioonanalüüsile (One-Way ANOVA) vastav mitteparameetriline Kruskal-Wallise test näitas, et see kui palju unistustega seonduvaid tegevusi on tehtud, erines oluliselt planeeritustaseme gruppide vahel $H(3) = 11,64$; $p = 0,009$. Dunn'i Post-Hoc keskmiste võrdlused näitasid, et need, kelle plaanid on pigem planeeritud, on teinud enim unistustega seonduvaid tegevusi ($M = 1,86$; $SD = 1,04$; $N = 59$), erinedes statistiliselt nii nendest, kelle plaanid on pigem umbkaudsed ($p = 0,010$; $M = 1,48$; $SD = 1,08$; $N = 77$) kui ka nendest, kelle plaanid on täiesti umbkaudsed ($p = 0,001$; $M = 1,13$; $SD = 0,87$; $N = 23$). Samuti erinesid need, kelle plaanid on väga põhjalikult planeeritud ($M = 1,85$; $SD = 1,03$; $N = 14$) nendest, kelle plaanid on täiesti umbkaudsed ($p = 0,014$). Teiste gruppide vahel puudus statistiliselt oluline erinevus. Tulemused on kajastatud Joonisel 1.

Joonis 1. Unistustega seotud tegevuste varasema rakenduse summaarskoori ja subjektiivse hinnangu põhjal määratud planeeritustaseme graafik.

Samuti osutus Kruskal-Wallise testi järgi oluliseks see, kui palju unistustega seonduvaid tegevusi on juba varasemalt tehtud ning millisel ajahetkel jõuti karjääriideeni $H(4) = 17,94$; $p = 0,001$. Dunn'i Post-Hoc keskmiste võrdlused näitasid, et unistustega seotud tegevuste arv oli suurim nende seas, kes tegid plaani põhikooli lõpus ($M = 2,07$; $SD = 1,1$; $N = 45$) erinedes statistiliselt nii nendest, kes tegid plaani alles hiljuti ($p = 0,001$; $M = 1,48$; $SD = 0,92$; $N = 71$), nendest, kes teevad plaani alles pärast riigieksamitulemuste teadasaamist ($p = 0,009$; $M = 1,22$; $SD = 1,09$; $N = 9$) kui ka nendest, kellel kindel erialaeelistus veel puudub ($p < 0,001$; $M = 1,14$; $SD = 0,95$; $N = 29$). Ka erines unistustega seotud tegevuste arv nende

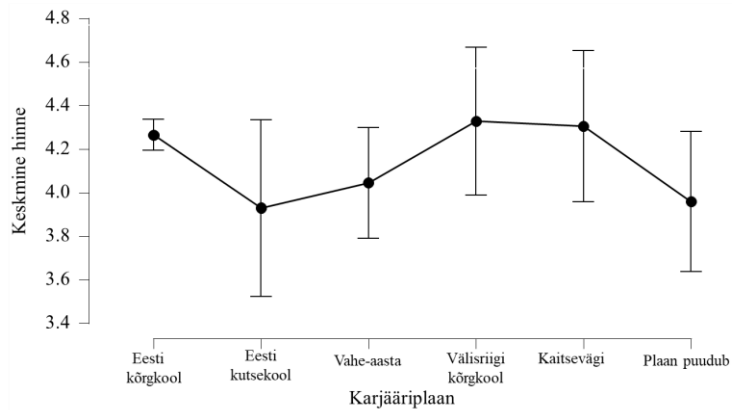
vahel, kes tegid plaani juba lapsena ($M = 1,79$; $SD = 1,23$; $N = 19$) nendest, kellel kindel erialaeelistus veel puudub ($p = 0,018$). Teiste gruppide vahel statistiliselt olulist erinevust ei olnud. Joonisel 2 on kujutatud saadud tulemused graafiliselt.

Joonis 2. Unistustega seotud tegevuste varasema rakenduse summaarskoori ja plaanini jõudmise ajahetke graafik.

Iseloodud keskmise hinde muutuja on Spearman'i rho järgi tugevas korrelatsioonis abiturientide raporteeritud mateematika ($\rho = 0,576$; $p < 0,001$), eesti ($\rho = 0,573$; $p < 0,001$) ja inglise keele ($\rho = 0,556$; $p < 0,001$) keskmise hindega.

Küll aga näitas Kruskal-Wallise test, et erinevus karjääriplaanigruppide ja keskmise hinde vahel on statistiliselt olulisuse piiril $H(5) = 10,95$; $p = 0,052$. Dunn'i Post-Hoc keskmiste võrdlused näitasid, et keskmine hinne oli madalaim Eesti kutsekoolis õppimisest unistajate seas ($M = 3,93$; $SD = 0,49$; $N = 8$), erinedes statistiliselt nii nendest, kes soovivad minna välisriigi kõrgkooli ($p = 0,014$; $M = 4,33$; $SD = 0,64$; $N = 16$) kui ka nendest, kes soovivad minna Eesti kõrgkooli ($p = 0,025$; $M = 4,27$; $SD = 0,45$; $N = 154$). Samuti esines kalduvus erineda nende vahel, kes soovivad minna Eesti kõrgkooli nendest, kes pole lõpetamisjärgset plaani veel teinud ($p = 0,025$; $M = 3,96$; $SD = 0,63$; $N = 17$) kui ka napilt nendest, kes võtavad vahe-aasta ($p = 0,054$; $M = 4,05$; $SD = 0,38$; $N = 11$). Ka erinesid need, kes plaanivad minna välisriigi kõrgkooli nii nendest, kes soovivad võtta vahe-aasta ($p = 0,028$) kui ka nendest, kes pole lõpetamisjärgset plaani veel teinud ($p = 0,016$). Teiste karjääriplaanigruppide vahel erinevust ei olnud. Tulemused on kujutatud ka Joonisel 3.

Joonis 3. Keskmise hinne ja karjääriplaaniühenduste erinevust kajastav graafik.

Ühesuunalise dispersioonanalüüsi järgi ei ilmnenu statistiliselt olulist seost selle vahel, kui paljudega on abiturientid tulevikuga seonduvatel teemadel rääkinud ja kui põhjalikult on abiturientide enda hinnangul plaanid tehtud. Lisaks ei osutunud statistiliselt oluliseks summaarne skoor sellest, kui paljude inimestega tulevikku puudutavatel teemadel vesteldakse seoses sellega, kui kindlad ollakse plaanini jõudmises.

Arutelu

Töö põhieesmärk oli veebipõhise küsimustikuga välja selgitada Eesti keskkooli 12. klassi õpilaste karjäärivalikud 2021. aastal ja valikuga enim seostuvad tegurid. Uurimistöö esimese hüpoteesi kohaselt eeldasime, mida rohkem on unistustega seonduvaid tegevusi varasemalt rakendatud, seda põhjalikumaks peetakse enda karjääriplaani. Teise hüpoteesi kohaselt uskusime, et need, kes on teinud enim unistustega seonduvaid tegevusi, on jõudnud ajaliselt varem oma karjääriideeni. Kolmas hüpotees oli, et jõukamast perest pärit abiturientid valivad pigem mõne muu karjääriplaani kui töötamise. Neljandas hüpoteesis eeldasime, et keskmine hinne on kõrgeim nende seas, kes soovivad jätkata kõrgkoolis. Viienda hüpoteesina uskusime, et rohkemate inimestega tulevikku puudutavatel teemadel vestlemine on lõpetajate vahel erinev sõltuvalt nende plaanide põhjalikkusest ja uskumusest plaanide saavutamisesse.

Tänavu soovib suurim osa keskkooli abiturientidest suunduda pärast kooli lõpetamist Eesti kõrgkooli, vähem soovitakse minna välisriigi kõrgkooli, Eesti kutsekooli, kaitseväge või võtta vahe-aastat, kuid tööst unistajaid on sedavõrd vähe, et neid ei saanud isegi andmeanalüüsiga uurida. Seega on kõrgkool endiselt populaarne karjäärivalik, mis võib näidata Eesti haridusvaldkonna arengukava toimimist (Haridus- ja Teadusministeerium, 2020). Viimases soovitatakse õpingute jätkamist, et vähendada madala haridustasemega

spetsialistide osakaalu. Ka eelnevate aastate statistikale tuginedes soovis suurim osa lõpetajatest minna ülikooli just oma koduriigis (Brassai & Kiss, 2020; Mägi & Nestor, 2012). Kuigi lõpetajad ei pidanud riigi poolt makstavaid stipendiumeid enda tulevikuplaanidega seostuvaks, võib see siiski olla üks aspekt, mis suunab neid oma haridusteed jätkama. Küll aga on endiselt kutseharidusest unistajate osakaal väike, mistõttu valitseb Eestis oskustööliste puudus (Haridus- ja Teadusministeerium, 2020). Meie valimis selgus, et välisriigis töötamine ega õppimine pole enam sama populaarsed kui 10 aastat tagasi (Mägi & Nestor, 2012), mis võib samuti näidata Eesti hariduse atraktiivsemaks muutumist. See on vastupidine leiule, mille kohaselt lähevad õpilased välismaale just välisriikide atraktiivsuse tõttu (Pungas et al., 2015). Vastajate seas leidis ka neid, kes pole oma karjääriplaani osas otsust veel langetanud. Ka varasemalt pole õpilased oma plaanides kindlad olnud (Brassai & Kiss, 2020; Kinash et al., 2017; Mägi & Nestor, 2012). Karjääriplaanid on osaliselt muutunud, kuid populaarseim valik, milleks on koduriigi kõrgkoolis õppimine, on jäänud aastate jooksul püsima.

Uringust selgus, et gümnaasiumi 12. klassi õpilastest 58,61% peavad enda karjääriplaaniga seostuvaks loodetavaid tulemusi riigieksamitel ja 49,77% praegust õppeedukust. Mägi ja Nestori (2012) töös tähtsustasid 59% loodetavaid tulemusi riigieksamitel ja praegust õppeedukust 53% lõpetajatest. Saame järeldada, et abituriendid mõistavad, et akadeemilised saavutused on neist endist olenevad, kuid saadud tulemus võib olla tingitud ka meie konkreetsest valimist, milles suurim osa lõpetajatest soovis minna kõrgkooli. Paistab, et lõpetajad väärtustavad endiselt riigieksamtulemuste olulisust, kuigi riigieksami sooritamine pole enam koolilõpetamiseks kohustuslik (Haridus- ja Teadusministeerium, s.a). Siiski on ülikoolis erialasid, kuhu sissesäämiseks on riigieksamtulemused esmatähtsad ning head hinded seostuvad kõrgemate testistkooride saavutamise (Jansen et al., 2021; Koçak et al., 2021). Akadeemilise edukuse tähtsustamine võib seostuda saavutusmotivatsiooniteooriaga, mille kohaselt võivad kõrged tulemused tõsta usku plaanide saavutamisesse, pakkudes eduelamust (Jansen et al., 2021). Seega on 10 aasta jooksul õpilaste enda hinnatud karjääriplaaniga seostuvad tegurid säilinud, olenemata muutunud korraldusest.

Uurimuse tulemused kinnitavad osaliselt esimest hüpoteesi, mille kohaselt plaanide varasem läbikatsetamine suurendab kindlust oma tulevikuplaani osas. Need, kes on praktiseerinud enim unistustega seonduvaid tegevusi, peavad oma plaane pigem planeerituks ning need, kes on rakendanud vähim unistustega seonduvaid tegevusi, peavad oma plaane täiesti umbkaudseks. Küll aga pole enim tegevusi praktiseerinud need, kes peavad oma plaane väga põhjalikult planeerituks, mis võib näidata, et plaani väga põhjaliku planeerimise ega

pigem põhjalikuks hindamise vahel pole tähenduslikku erinevust. Varasemad uuringud (Sasson, 2021; Xiao et al., 2016) on tõdenud, et karjäärile mõtlemine ja sellega seotud tegevuste rakendamine on muutnud õpilasi oma plaani suhtes enesekindlamaks ning tõstnud usku selle põhjalikkusesse. Võib oletada, et plaane läbipraktiseerivad õppurid kogevad madalamat stressi, kuna nad ei jäta oma unistusi tagaplaanile (Berg et al., 2010). Väljaspool kooliaega plaanide praktiseerimine võib seostuda töö kui kutsumuse teooriaga, mil unistustega seonduvaid tegevusi saab teha alles pärast põhikohustuste lõpetamist (Berg et al., 2010; Duffy et al., 2018). Õpilastele tuleb anda võimalusi oma unistustega seonduvaid tegevusi läbi proovida. Näiteks saab koolides populariseerida töö- ja/või tudengivarjuks käimist ning anda õpilastele võimalus teha seda kooliajast.

Uurimuse tulemused pakuvad osaliselt tõestust sellele, et need, kes on teinud rohkem unistustega seonduvaid tegevusi, on jõudnud ajaliselt varem oma karjääriideeni. Selgus, et enim unistustega seonduvaid tegevusi on teinud just need, kes jõudsid oma karjääriplaanini põhikooli lõpus. Hüpooteesi saaks pidada täielikult kinnitust leidvaks, kui enim tegevusi oleks rakendanud need, kelle plaan on tehtud juba lapsena. Selles töös ei leidunud statistiliselt olulist erinevust nende gruppide vahel, kus on inimesed, kes on teinud plaani juba lapsena ega ka nende vahel, kes teevad plaani alles pärast riigieksamitulemuste teadasaamist. Küll aga kinnitab hüpooteesi see, et kõige vähem on unistustega seonduvaid tegevusi teinud need, kellel kindel erialaeelistus alles puudub. Meie leid on kooskõlas Xiao jt (2016) tööga, milles nad leidsid olulisuse plaanideni jõudmise ajahetke ja plaani saavutamise ettevalmistuse vahel. Seega võib varajane erialade tutvustamine aidata õpilastel oma plaane juba varakult praktiseerima hakata.

Kolmandat hüpooteesi, mille kohaselt uskusime, et jõukamast perest pärit lõpetajad soovivad pigem valida teisi karjäärivalikuid, kuid mitte töötamist, ei saanud selles töös väheste tööleminejate tõttu uurida. Seetõttu ei saanud me teada, kas meie valimis ilmnes asjaolu, mille kohaselt kõrgema sissetulekuga leibkondades elavad õppurid suunduvad pigem õppima või võtavad vahe-aasta, mitte ei lähe tööle, nagu leidsid Leitão jt (2013) ning Ober jt (2020). Küll aga jaotus lõpetajaid igasse väljatoodud leibkonna sissetulekuvahemikku. Seega on erinevad tasemed siiski võimalikud ning võime oletada, et ehk meie valimi puhul erinevust polegi, sõltumata sissetulekust soovitakse ikkagi minna õppima.

Neljas hüpootees, milles uskusime, et nendel, kes unistavad kõrgkoolis õppimisest, on keskkoolis kõrgem keskmine hinne, leidis osaliselt kinnitust, kuid kogu mudel jäi napilt statistilise olulisuse piirist välja ($p = 0,052$). Keskmise hinde paremusjärjestus on järgmine: välisriigi kõrgkoolist, kaitsevääst, Eesti kõrgkoolist, vahe-aastast unistajad, need, kes pole

lõpetamisjärgsed plaani veel teinud ja need, kes unistavad Eesti kutsekoolis õppimisest. Välisriigi kõrgkoolist unistajate keskmine hinne on tõesti kõrgeim, kuid Eesti kõrgkoolist unistajad on madalama keskmise hindega kui kaitsevärke suundujad. See võib tuleneda ebavõrdsetest karjääriplaanigruppidest. Kaitsevärke suundujaid on vaid 9, kuid Eesti kõrgkoolist unistajaid 154. Samas on teadmata, mida plaanivad lõpetajad teha pärast ajateenistuse lõppu. Ka nemad võivad veel suunduda kõrgkooli. Varem on peetud kõrgemat õpeedukust ka kõrghariduse omandamise soovi aluseks (Allensworth & Clark, 2020; Koçak et al., 2021) ning õpilased ise peavad samuti kõrgemat õpeedukust enda karjääriplaaniga seostuvaks teguriks nii meie kui ka Mägi ja Nestori (2012) korraldatud töös. Võime siiski eeldada, et kalduvus kõrgkooli suunduda on pigem kõrgema keskmise hindega õpilastel, sest nad olid valimis ülekaalus ja nende hinded olid kitsama variatsiooniga kui teiste võimalike valikute korral, kus oli vähem inimesi ja rohkem varieeruvaid õppetulemusi.

Kinnitust ei leidnud viies hüpotees, mille kohaselt eeldasime, et abituriendid, kes on rääkinud rohkemate inimestega enda tulevikku puudutavatel teemadel, peavad oma plaane põhjalikumaks ja on oma plaani saavutamises kindlamad. ANOVA analüüsiga ei ilmnunud statistiliselt olulist seost ei selle vahel, kui paljudega on abituriendid enda tulevikuga seonduvatel teemadel rääkinud ja kui põhjalikult on plaanid subjektiivse hinnangu alusel tehtud ega ka selle vahel, kui paljudega on vesteldud ja kui kindlad ollakse plaani jõustumises. Seega paistab, et Eesti valimis ei ole lähedaste arvamusel nii suurt tähtsust nagu seda oli Rumeenias (Brassai & Kiss, 2020) ja Türgis (Koçak et al., 2021). Samas oli meie tulemus kooskõlas Sasson'i (2021) Iisraelis korraldatud uurimusega, kus jäi samuti lähedaste osatähtsus statistilise olulisuseta. Seega võivad tulemused viidata kultuurilistele erinevustele. Eestis puuduvad või on minimaalsed ühiskonna poolt määratud piirangud ja reeglid karjääriplaani saavutamise osas. Seevastu Türgis ja Rumeenias jäetakse kool varakult pooleli just pere- ja koolisiseste probleemide ja lähedaste surve tõttu (Bademci et al., 2020). Meie analüüsi statistilise olulisuse puudumine võis tuleneda ka sellest, et küsimustikus puudus vaba lahter, kus abituriendid oleksid saanud lisada rohkem inimesi, kellega vesteldakse ning keda pole selles küsimuses vastusevariandina lisatud. Võime oletada, et eestlased on iseseisvamad ning nad teevad oma karjääriplaani vastavalt enda soovidele, eirates lähedaste survet.

Kuigi uuringu tulemused kinnitavad, et lõpetajate karjääriplaanidega seostuvateks teguriteks on plaanide varasem rakendatus, plaanini jõudmise ajahetk ning tendents on seostuda ka keskmisel hindel, on oluline mainida, et sellel töö on piiranguid. Siiski tasuks uurida ka kutsekeskharidusega ja vene õppekeelel lõpetajate karjääriplaanide võrdluses üldkeskkooli lõpetajate plaanidega. Lähedastega vestlemise tähtsus ei pruukinud välja tulla

seetõttu, et neid oli valikvastustega küsimuses liiga vähe välja toodud. Järgnevad tööd võiksid anda võimaluse abiturientidel endil vastata, kellega on räägitud. Lisaks sooviti vastuseid saada rohkematelt õppeasutustelt. Arvestada tuleb ka ebavõrdse soolise jaotusega.

Karjääriplaanigruppide ebavõrdsuse tõttu ei saa me väga kindlaid järeldusi teha. Selle töö disaini võiks asendada jätku-uuringuga, et saada selgust, kas õpilaste hetkeplaanid ka jõustuvad.

Kokkuvõttes uuriti praeguses töös veebipõhise küsimustikuga keskkoolilõpetajate karjäärivalikuid ja valikuga seostuvaid tegureid. Võrdluses varasemate uuringutega, selgus, et karjäärivalikud on muutlikud ning neid tuleks aeg-ajalt uuesti uurida ja leida just praegusele ajahetkele sobivad seosetegurid, mida saaks arvestada karjääriõppes või -nõustamises. Samas on kõrgkoolide populaarsus aastaid säilinud, kuid teised valikud on pigem varieeruva populaarsusega. Seetõttu tuleks leida viise, kuidas edendada ka teisi karjäärivalikuid, et need oleksid heterogeensemad. Mida varem on lõpetaja oma karjääriideeni jõudnud, seda rohkem on nad ka oma unistustega seonduvaid tegevusi praktiseerinud, mis omakorda suurendab usku plaanide põhjalikkusesse. Endiselt leidub ka neid lõpetajaid, kes ei ole oma plaanides kindlad, mistõttu tuleb eriti arvestada neid aspekte, mis aitavad abiturientidel oma plaanides kindlustunnet saavutada. Eesti emakeelega abiturientide seas korraldatud töös lähedastega suhtlemise osatähtsust aga ei ilmnunud. Küll aga paistab, et lõpetajate valikutega seostuvad enim neist endist olenevad asjaolud, nagu unistustega seotud tegevuste praktiseerimine ja kalduvus seostuda on keskmisel hindel, kuid mitte teiste inimeste öeldu.

Autori panus

Selle uurimistöö korral on autori panuseks asjakohase meetodi väljatöötamine, küsimustiku koostamine LimeSurvey keskkonnas ning selle küsimustiku põhjal töö jaoks vajalike andmete kogumine ja andmetega töötamine. Autori tegevuste hulka kuulub ka töö kirjutamine ja varasemate asjakohaste teadustööde läbitöötamine lähtematerjali kogumise ja võrdluse teostamise eesmärgil.

Kasutatud kirjandus

- Accaro Solutions OÜ (2018). *Kutsehariduse maine üldhariduskoolide õpilaste, õpetajate ning lapsevanemate seas*. Külastatud aadressil https://www.hm.ee/sites/default/files/uuringud/kh_maine.pdf
- Allensworth, E. M., & Clark, K. (2020). High School GPAs and ACT Scores as Predictors of College Completion: Examining Assumptions About Consistency Across High Schools. *Educational Researcher*, 49(3), pp. 198–211. <https://doi.org/10.3102/0013189X20902110>
- Bademci, H. Ö., Sakmar-Balkan, E., Karadayi, E. F., Cefai, C., Alkan, C., & Warfa, N. (2020). Inclusive Education and Early School Leaving in Bulgaria, Italy, Malta, Romania and Turkey Comparative Study. *Pastoral Care in Education*, 38(2), pp. 174–186. <http://dx.doi.org.ezproxy.utlib.ut.ee/10.1080/02643944.2020.1725907>
- Berg, J. M., Grant, A. M., & Johnson, V. (2010). When Callings Are Calling: Crafting Work and Leisure in Pursuit of Unanswered Occupational Callings. *Organization Science*, 21(5), pp. 973–994. doi:10.1287/orsc.1090.0497
- Brassai, L., & Kiss, I. (2020). A Pilot Study of the Role of Experiential Components of Career Choice Intention Among Final Year High-School and Vocational Education Students. *International Journal of Education & Psychology in the Community*, 10(1/2), pp. 186–203. Külastatud aadressil http://www.marianjournals.com/files/IJEPC_articles/Vol_10_no_1_and_2_2020/Brassai_Kiss_IJEPC_2020_1_2_186_203.pdf
- Brookhart, S. M., Guskey, T. R., Bowers, A. J., McMillan, J. H., Smith, J. K., Smith, L. F., Welsh, M. E. (2016). A century of grading research: Meaning and value in the most common educational measure. *Review of Educational Research*, 86(4), pp. 803–848. doi:10.3102/0034654316672069
- Duffy, R. D., Dik, B. J., Douglass, R. P., England, J. W., & Velez, B. L. (2018). Work as a calling: A theoretical model. *Journal of Counseling Psychology*, 65(4), pp. 423–439. <https://doi.org/10.1037/cou0000276>
- Eesti (s.a). Külastatud aadressil <https://www.eesti.ee/est/kontaktid/koolid>
- Haridus- ja Teadusministeerium (s.a). *Riigieksamid*. Külastatud aadressil <https://www.hm.ee/et/tegevused/valishindamine/riigieksamid>
- Haridus- ja Teadusministeerium (2020). *Haridusvaldkonna arengukava 2021-2035*. Külastatud aadressil

- https://www.hm.ee/sites/default/files/haridusvaldkonna_arengukava_2035_29.10.2020_riigikokku.pdf
- Heckhausen, J., & Schulz, R. (1995). A life-span theory of control. *Psychological Review*, *102*(2), pp. 284–304. doi:10.1037/0033-295x.102.2.284
- Jansen, M., Becker, M., & Neumann, M. (2021). Dimensional comparison effects on (gendered) educational choices. *Journal of Educational Psychology*, *113*(2), pp. 330–350. <https://doi.org/10.1037/edu0000524>
- Kinash, S., Crane, L., Capper, J., Young, M., & Stark, A. (2017). When do university students and graduates know what careers they want: A research-derived framework. *Journal of Teaching and Learning for Graduate Employability*, *8*(1), pp. 3-21. <https://doi.org/10.21153/jtlge2017vol8no1art584>
- Koçak, O., Ak, N., Erdem, S. S., Sinan, M., Younis, M. Z., & Erdoğan, A. (2021). The Role of Family Influence and Academic Satisfaction on Career Decision-Making Self-Efficacy and Happiness. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, *18*(11), 5919. <https://doi.org/10.3390/ijerph18115919>
- Leitão, M., Guedes, Á., Yamamoto, M. E., & Lopes, F. de A. (2013). Do people adjust career choices according to socioeconomic conditions? An evolutionary analysis of future discounting. *Psychology & Neuroscience*, *6*(3), pp. 383–390. <https://doi.org/10.3922/j.psns.2013.3.16>
- Mägi, E., & Nestor, M. (2012). *Koolilõpetajad ja nende karjäärivalikud. Keskkaridusastme lõpetajate valikute uuringu lõpparuanne*. Tartu: SA Archimedes.
- Ober, T. M., Ahn, J., Ali, A., Homer, B. D., Moner, A., Azam, A., & Ramos, N. (2020). A mixed-methods analysis of mechanisms to support college enrollment among low-income high school students. *Translational Issues in Psychological Science*, *6*(2), pp. 118–131. <https://doi.org/10.1037/tps0000226>
- OECD. (2011). *Education at a Glance 2011: OECD Indicators*. OECD. <https://doi.org/10.1787/eag-2011-en>
- OECD. (2020). *Education at a Glance 2020: OECD Indicators*. OECD. <https://doi.org/10.1787/69096873-en>
- Ojamets, I., & Oidermaa, J. J. (2020). *Graafiline ülevaade: Eesti ülikoolide populaarsemad erialad 2020*. Külastatud aadressil <https://novaator.err.ee/1110109/graafiline-ulevaade-est-ulikoolide-populaarsemad-erialad-2020>
- Penny Wan, Y. K., Wong, I. A., & Kong, W. H. (2014). Student career prospect and industry commitment: The roles of industry attitude, perceived social status, and salary

- expectations. *Tourism Management*, 40, pp. 1–14.
<https://doi.org/10.1016/j.tourman.2013.05.004>
- Pungas, E., Täht, K., Realo, A., & Tammaru, T. (2015). Does Ethnicity Matter in Intentions to Study Abroad? Analysis of High School Students in Estonia. *Journal of Ethnic & Migration Studies*, 41(14), pp. 2376–2395.
<https://doi.org/10.1080/1369183X.2015.1059739>
- Ray, A., Bala, P. K., & Dasgupta, S. A. (2019). Role of authenticity and perceived benefits of online courses on technology based career choice in India: A modified technology adoption model based on career theory. *International Journal of Information Management*, 47, pp. 140–151. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2019.01.015>
- Sahin, A., Ekmekci, A., & Waxman, H. C. (2018). Collective Effects of Individual, Behavioral, and Contextual Factors on High School Students' Future STEM Career Plans. *International Journal of Science and Mathematics Education*, 16(1), pp. 69–89.
<https://doi.org/10.1007/s10763-017-9847-x>
- Sasson, I. (2021). Becoming a Scientist—Career Choice Characteristics. *International Journal of Science and Mathematics Education*, 19(3), pp. 483–497.
<https://doi.org/10.1007/s10763-020-10059-9>
- Schulz, J.F., & Thöni, C. (2016). Overconfidence and Career Choice. *Plos one*, 11(1).
<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0145126>
- Torpey, E. (2015). *Career planning for high schoolers*. Külastatud aadressil
<https://www.bls.gov/careeroutlook/2015/article/career-planning-for-high-schoolers.htm>
- Xiao, J. J., Newman, B. M., & Chu, B. (2016). Career Preparation of High School Students: A Multi-Country Study. *Youth & Society*, 50(6), pp. 818–840.
<https://doi.org/10.1177/0044118X16638690>

Lisad

Lisa 1. *Küsimustik.*

1. küsimuste teemaplokk „Üldandmed“

1. Teie sugu:

Naine/Mees

2. Kool, kus hetkel õpite:

Vaba vastus

3. Õppeasutuse asukoht: *Näiteks: Tallinn, Tartu, Tõrva ...*

Vaba vastus

4. Teie õppekeel:

a) Eesti; b) Vene; c) 60% eesti keel, 40% vene keel; d) Muu.

5. Teie vanus:

a) 16; b) 17; c) 18; d) 19; e) 20 või vanem

6. Klassisuund:

a) Humanitaarsuund; b) Reaalsuund; c) Loodusteaduste suund; d) Süvendatud õppesuund puudub; e) Muu.

2. küsimuste teemaplokk „Plaanid pärast gümnaasiumi lõpetamist“

1. Mida plaanite teha pärast gümnaasiumi lõpetamist?

a) Plaanin jätkata Eesti kõrghariduses; b) Plaanin jätkata Eesti kutsehariduses; c) Plaanin minna välismaale kõrgkooli; d) Plaanin minna välismaale kutsekooli; e) Plaanin minna Eestis tööle; f) Plaanin minna välismaale tööle; g) Plaanin võtta vahe-aasta; h) Muu.

Tegemist on küsimusega, mis määrab edasised küsimused, need on toodud alljärgnevalt (1a1-1e1).

1a1/1c3. Millise valdkonna eriala soovite kõrgkoolis õppida?

a) Humanitaarteadused ja kunstid; b) Sotsiaalteadused; c) Loodus- ja täppisteadused; d) Meditsiiniteadused; e) Tehnika, tootmine ja ehitus; f) Teenindus; g) Põllumajandus; h) Muu.

1a2/1c4. Mis on täpsem eriala, mida soovite kõrgkoolis õppida?

Vaba vastus

1a3/1b3. Mida plaanite teha siis, kui Teil ei õnnestu enda soovitud erialale sisse saada?

a) Kandideerin samale erialale mõnes teises õppeasutuses; b) Kandideerin järgmisel aastal uuesti samale erialale; c) Kandideerin järgmisel aastal uuesti mõnele teisele erialale; d) Kandideerin samal aastal mõnele teisele erialale; e) Loobun edasiõppimisest; f) Võtan vaheaasta mõtlemiseks ja planeerimiseks; g) Muu.

1b1/1d3. Millise valdkonna eriala soovite kutsekoolis õppida?

a) Disain, audiovisuaalsed tehnikad ja meedia; b) Ehitus; c) Elektrienergia, elektroonika ja automaatika; d) Teenindus; e) Info- ja kommunikatsioonitehnoloogia; f) Kaevandamine; g) Metsandus, põllumajandus ja loomakasvatus; h) Keemiatehnoloogia; i) Tekstiil, muusika ja esituskunstid; j) Materjalide töötlus; k) Mehaanika ja metallitöö; l) Tervishoid, teraapia ja sotsiaalteenused; m) Toiduainetöötlus; n) Transporditeenused ja transporditehnika; o) Vara- ja isikukaitse, riigikaitse; p) Kaubandus; q) Keskkonnakaitse; r) Ärindus, pangandus ja haldus; s) Muu.

1b2/1d4. Mis on täpsem eriala, mida soovite kutsekoolis õppida?

Vaba vastus

1c1/1d1. Miks Te soovite minna õppima just välisriiki?

a) Välismaal õppimine on minu jaoks väljakutse; b) Eesti õppekvaliteet pole minu jaoks rahuldav; c) Minu valitud eriala ei õpetata Eestis; d) Eestis ei maksta õppetoetust, mis aitaks katta elamiskulusid; e) Eestis ei pöörata tippudele piisavalt tähelepanu; f) Sõber elab/kolib samasse riiki; g) Perekond elab/kolib samasse riiki; h) Muu.

1c2/1d2. Millisesse riiki plaanite õppima minna?

a) Suurbritannia; b) Venemaa; c) Taani; d) USA; e) Soome; f) Saksamaa; g) Holland; h) Rootsi; i) Riik pole veel kindel; j) Muu.

1c5/1d5. Mida plaanite teha siis, kui Teil ei õnnestu välisriigis soovitud erialale sisse saada?

a) Kandideerin välisriigis samale erialale mõnes teises õppeasutuses; b) Kandideerin välisriigis järgmisel aastal uuesti samale erialale samas õppeasutuses; c) Kandideerin välisriigis järgmisel aastal uuesti mõnele teisele erialale; d) Kandideerin välisriigis samal aastal mõnele teisele erialale; e) Kandideerin Eesti kooli; f) Võtan vahe-aasta mõtlemiseks ja planeerimiseks; g) Muu.

1e1/1f3. Millises valdkonnas tahate tööd leida ja kellena töötada?

Vaba vastus.

1e2/1f4. Mida plaanite teha siis, kui Teil ei õnnestu soovitud ametikohale tööle saada?

a) Kandideerin mõnele teisele ametikohale; b) Otsin seni tööd, kuni leian; c) Lähen hoopis õppima; d) Võtan vahe-aasta mõtlemiseks ja planeerimiseks; e) Muu.

1f1. Miks te soovite minna tööle just välisriiki?

a) Välismaal töötamine on minu jaoks väljakutse; b) Eesti töökvaliteet pole minu jaoks rahuldav; c) Minu valitud ametikohal pole võimalik Eestis tööd leida; d) Eestis ei pöörata tippudele piisavalt tähelepanu; e) Sõber elab/kolib samasse riiki; f) Perekond elab/kolib samasse riiki; g) Välismaal on kõrgem töötasu; h) Muu.

1f2. Millisesse riiki plaanite tööle minna?

a) Suurbritannia; b) Venemaa; c) Taani; d) USA; e) Soome; f) Saksamaa; g) Holland; h) Rootsi; i) Riik pole veel kindel; j) Muu.

1e1. Mida plaanite vahe-aasta jooksul teha?

a) Tegelen enesearenguga; b) Avastan maailma; c) Puhkan Eestis; d) Planeerin edasist elukäiku; e) Muu.

2. Palun hinnake, kuivõrd Te usute, et järgnevad tingimused on just Teie lõpetamisjärgseid plaane mõjutanud!

Vastusevariandid on: See on peamiselt mõjutanud, see on mõjutanud vähesel määral ja see ei ole üldse mõjutanud.

Tingimused on: a) Loodetavad tulemused riigieksamitel; b) Praegune õppeedukus; c) Meedia kajastus; d) Koroonapandeemia levik; e) Perekonna majanduslik seis; f) Lähedaste suhtumine; g) Minu teadmised; h) Minu oskused; i) Suur konkurss minu unistuste erialale; j) Riigi poolt makstavad stipendiumid.

3. küsimuste teemaplokk „Karjäärivaliku mõjutajad“

1. Milline on viimase kuue kuu jooksul olnud keskmiselt Teie leibkonna sissetulek? *Juhul kui Te pole vastuses kindel, valige kõige tõenäolisem. Leibkond – püsivalt koos elavad pereliikmed, kel on ühine eelarve.*

a) Alla 584 € kuus; b) 585 € - 1000 € kuus; c) 1001 € - 1584 € kuus; d) 1585 € - 2000 € kuus; e) Rohkem kui 2000 € kuus.

2. Kes on need isikud, kellega räägite enda tulevikuplaanidega seonduvatel teemadel?

a) Sõbrad; b) Perekond; c) Teised lähedased; d) Õpetajad; e) Nõustamiskeskused.

3. Kui Teile lähedane inimene ei kiida Teie tulevikuga seonduvaid plaane heaks siis, ...

a) leian variandi, mis sobib meile mõlemale; b) ei lase ennast mõjutada; c) kaldun teda kuulda võtma.

4. Kui põhjalikult on Teie arvates Teie lõpetamisele järgnevad valikud planeeritud?

a) Väga põhjalikult planeeritud; b) Pigem planeeritud; c) Pigem umbkaudsed; d) Täiesti umbkaudsed (pole veel plaani).

5. Kui kindlad Te olete selles, et Teie tulevikuplaanid jõustuvad?

a) Olen täiesti kindel; b) Pigem olen kindel; c) Pigem ei ole kindel; d) Ei ole üldse kindel.

6. Millal jõudsite arusaamani, et tahate just sellist plaani pärast gümnaasiumi lõpetamist rakendada?

a) Juba aastaid tagasi (lapsepõlves); b) Põhikooli lõpus; c) Hiljuti, viimasel õppeaastal; d) Teen plaanid alles pärast riigieksamitulemuste teadasaamist; e) Kindel erialaeelistus puudub.

7. Palun märkige, mida Te järgnevatest olete teinud gümnaasiumis õppimise jooksul!

a) Osalenud ülikoolide poolt pakutavatel teaduskursustel; b) Osalenud ülikoolide poolt pakutavatel teaduskursustel, mis on seotud minu tulevase unistuste ametikohaga; c) Käinud mõnes huviringis; d) Käinud mõnes huviringis, mis on seotud minu tulevase unistuste ametikohaga; e) Võtnud koolis valikaineid, mis on seotud minu tulevase unistuste ametikohaga; f) Juba töötanud oma unistuste ametikohal; g) Käinud töö- ja/või tudengivarjuks; h) Käinud töö- ja/või tudengivarjuks erialal, mis on seotud minu tulevase unistuste ametikohaga; i) Olen teinud midagi muud, mis on seotud minu unistuste ametikohaga.

8. Mis on Teie keskmine hinne? Võimalusel vastake numbriga. Kui Te ei tea täpset vastust, jätke väli tühjaks.

9. Mis oli Teie 11. klassi koondhinne eesti keeles? Võimalusel vastake numbriga.

10. Mis oli Teie 11. klassi koondhinne matemaatikas? Võimalusel vastake numbriga.

11. Mis oli Teie 11. klassi koondhinne inglise keeles? Võimalusel vastake numbriga.

12. Mis on hetkel Teie lemmikõppeaine?

a) Matemaatika; b) Inglise keel; c) Mõni teine võõrkeel; d) Eesti keel ja kirjandus; e) Ajalugu, kunstiajalugu, muusikaajalugu; f) Bioloogia; g) Ühiskonnaõpetus; h) Kehaline kasvatus; i) Füüsika; j) Keemia.

13. Miks on see õppeaine Teie lemmik?

a) Pakub mulle suurt huvi; b) Õpetaja on väga meeldiv; c) Mul on selles aines head tulemused; d) Selles aines on vähesed nõuded.

14. Milline õppeaine meeldib Teile kõige vähem?

a) Matemaatika; b) Inglise keel; c) Mõni teine võõrkeel; d) Eesti keel ja kirjandus; e) Ajalugu, kunstiajalugu, muusikaajalugu; f) Bioloogia; g) Ühiskonnaõpetus; h) Kehaline kasvatus; i) Füüsika; j) Keemia.

15. Miks see õppeaine Teile ei meeldi?

a) See aine ei paku mulle huvi; b) See aine on mulle liiga lihtne; c) Õpetaja pole kuigi meeldiv; d) Mul on selles aines halvad tulemused; e) Selles aines on liiga ranged nõuded.

16. Juhul kui Te soovite lõpetuseks midagi lisada, saate seda teha nüüd!

Vaba vastus.

Käesolevaga kinnitan, et olen korrektselt viidanud kõigile oma töös kasutatud teiste autorite poolt loodud kirjalikele töödele, lausetele, mõtetele, ideedele või andmetele.

Olen nõus oma töö avaldamisega Tartu Ülikooli digitaalarhiivis DSpace.

/Madli Kuus/